

Molitva Kadiš.

Napisao nadrabim **Dr. Leopold Fischer**, Vršac.

Nesumnjivo je svakom Jevreju bez razlike pravca i mišljenja, obrazovanja i uverenja, »Kadiš« uzvišen i svet, važan i značajan. Ne samo pobožni i verni, kome je sve sveto, što vera propisuje, nego i slobodoumni, kao i onaj, koji se kiti epitetom »prosvetčeni«, koji za verske ceremonije, pa bile one koliko mu drago važne i svete, nema ni smisla, ni vremena, drži molitvu Kadiš ipak svetom, ona ga može zagrejati i oduševiti, ona je neizbrisivim znacima urezana na tablicama njegova srca i može da pretvori njegovo oko u nepresušni izvor toplih suza.

Tvrđnja, da je molitva Kadiš možda najpopularnija molitva u bogatom blagu naše liturgije, zaista nije neopravdana. Ili zar nije ona skoro kroz dva stoleća govorena u svini bogomoljama i učionama Israela svaki dan s ljubavlju i oduševljenjem; zar nema ona takvu moć nad svakim, u čijim grudima tinja i najmanja iskra pieteta za upokojenim roditeljima, da mu nije dalek nikoji put, da mu nije surovo nikoje godišnje doba, da mu nije velika nikoja žrtva, te da obavi molitvu Kadiš pod svim okolnostima toplo i usrdno? Nema toga Jevreja, koji bi mogao da se oslobodi čarobne formule molitve Kadiš (ako je smemo tako nazvati). Već i četverogodišnji, prerano siročetom ostali dečak tepla je pred sakupljenom pobožnom općinom; ali i starac u godinama govoriće je o godišnjici smrti svoga oca ili svoje matere sa bolom i tužnim osećanjem, kao da mu je surova ruka anđela smrti tek juče otrgla jednog od milih i dragih.

Pa ipak je čudnovato, da se ova najvećma poznata i govorena molitva razume ponajmanje ili gotovo ni malo. Uopće je nepoznat i njen sadržaj, i njen značaj ili jezik, i njene misli, i njen odnos ka spasenju duše, i njena istorija, i njen postanak i razvitak. Svakako samo moć navike daje prividno ovoj molitvi gore navedenu snagu. Zato neće zar biti nezanimljivo, da u nižim redovima protumačimo sadržaj ove divne molitve i upoznamo njenu istoriju i vezu sa žalošću široke javnosti.

Opće je priznato, da molitva Kadiš vodi svoje poreklo od jedne stare jezovito-potresne bajke, koju niže donosimo. Jednom je zadubljen u misli išao naš veliki učitelj, R. Akiba, kroz šipražje šume Libanona. Tada začuje šuštanje, šum u suhom lišću. Beše to užasna, strašna slika, koju sagledaše njegove oči. Jedna strahovita pojava! Jedan kostur, zvečeci skelet, suhe kosti, koje

traže i kupe suho granje. »Ko si ti?« zapita ga R. Akiba, »izmet pakla ili zemaljski sin? I zašto, zbog čega kupiš ovo granje?« »O, teško meni«, jadikovaše i govoraše kostur. »I ja sam nekad bio živo biće, stvoreno od mesa i krvi, kao ti! U ovoj šupljivoj lobanji radio je mozak, a u ovim praznim grudima kucalo je nekada srce. Teško meni! I ja sam nekad bio živo biće, ali tako pobožan i bogobojažljiv kao ti, učitelju i ukrase Israela, nisam bio. O, teško meni! Vera, religija, božji zakon behu mi strani. Plač i ridanje siromaha ne htedoh videti, zapaj bednih ne htedoh čuti, ne htedoh videti suza sirotinje, ne nahranih gladne, ne odenutih gole, ne pružih ruku onima, koji se po prašini i blatu valjaju, šta više, upotrebih svoju snagu, da njihovu bedu povećam. Pogledaj samo ovu levu mišicu! Tefilin je nikad nije krasio, niti sam se ikad zavio u Talis. Ali mi dođe kraj, žalostan čas rastanka. Neumorno i bez prestanka moram da se potucam po mračnim dolinama, gde se ne vidi ništa, ali se tim više čuje. Plač i žalba, jadikovanje i stenjanje, ridanje i jaukanje. Na ovim granama, koje moram ovde da kupim, moja duša svaki dan sagoreva. Plamenovi, koji me kinje i muče, okružuju dnevno moje telo. O, teško meni, kako strahovito moram da stradam.«

Na to ga upita R. Akiba: »Zar nema načina, nema pomoći, da ti se bolovi ublaže?« »Ima — odgovori kostur — a to je jedna molitva, koju kad bi izgovorilo moje dete, prestale bi strašne muke njegova oca«. »Pa zar ti nemaš sina?« razabirao se učitelj. »Imam dakako, ali on nije bolji od mene, ne zna ovu molitvu, niti bi je njegova usta izgovorila za mene«. — »Nauči me toj molitvi — moljaše ga R. Akiba — i ja ti obećavam, kunem ti se, da ću tvoje dete vaspitati, naučiti ga ovoj molitvi i u svemu dobrom poučiti«. E pa čuj onda ti, velikane Israela! Ova čudnovata molitva glasi: *יהונתן ויהודים שמיה רבא*).

Činjenica je, da u jevrejskoj književnosti do danas još nije nađen izvor, po kom bi se videlo, da je molitva Kadiš bila poznata i u vremenu pre R. Akibe. U Talmudu nalazimo nekoje citate iz ove molitve, ali najstariji od njih potiče tek iz druge polovine drugoga stoleća. Mišna-učitelji, R. Jose i R. Johanan, govore o jednoj i istoj rečenici u pretpostavci, da je narodu dobro poznata i da se njome u Israelu odvajkada molilo. Samo njenu čudesnu snagu i dejstvo žele oba učitelja izneti narodu pred oči, ne bi li ga podstrekli, da svakom prilikom jasnim glasom odaje njome hvalu Bogu. R. Jose pričaše¹⁾: Jednom pri putovanju uđem u jednu ruševinu Jerusolima, da se pomolim Bogu. Tada dođe k meni Ilija, prorok, pa mi reče: »Sine moj, kakav glas čuješ u

1) U Seder Elijahu Zuta XVII. ed. Friedmann str. 22 f. ovu je priču ispričao R. Johanan b. Sakai. — Nebrojene su knjige, u kojima se može čitati ova priča u raznim varijacijama, vidi navođenje izvora kod M. J. bin Gorion, Der Born Judas II. 348 i 365. Zbog opširnosti priče u ovom delu pod nazivom: »Mrtvac-putnik« na str. 154 ff. ona nije ovde upotrebljena.

2) Berahot 3a.

ovoj ruševini?» Na to odgovorih ja: »Nebeski glas, koji tuži kao golub i jadikuje: Teško mojoj deci, zbog čijih sam grehova opustošio svoj hram i razorio svoju svetinju, pa sad progonjeni žive kod stranih naroda«. Tada mi reče Ilija: »Sine, moj, za svega života tvoga, ne samo u ovom času, nego u svako doba, kad Jevreji idu u svoje učione i govore: יהא שמיה רבא מברך, kao da se trese glava Svetoga, neka je hvaljen, i potuži se: Blago kralju, koga hvale u njegovoj palati, a teško ocu, koji je morao rasterati svoju decu, i teško deci, koja su prognana od trpeze svoga oca«. — Naprotiv R. Johanana učiše¹⁾, da oduševljeno recitovanje pomenutog stiha ništi i kaje idolopoklonički greh, t. j. jedan od tri najveća greha po shvatanju jevrejske vere; otpadništvo od Boga pak potrće se oduševljenjem za Boga.

Iz trećeg stoleća još uvek ne čujemo dalji citat iz molitve Kadiš, do onog pomenutog. R. Josua b. Levi takode govori samo o ovom stihu i pripisuje mu nadzemaljsku snagu, ako se govori sa unutrašnjom pobožnošću, pa kaže: ko se ovom rečenicom sa punom pobožnošću moli, otklanja od sebe svako zlo, koje mu je dosuđeno²⁾. Šta više, u još poznijem vremenu citira se samo ovaj stih. Znameniti učitelj Raba rekao je ovu mudru reč: Svaki dan ima više patnje od predašnjega, pa šta ipak obdržava svet? יהא שמיה רבא, kad se molimo ovom rečenicom posle predavanja. On je time mislio, da će se patnje sveta pobediti i saviadati samo oduševljenom ljubavlju k Bogu i njegovoj nauci!³⁾ Najposle ćemo pomenuti još i mišljenje jednog anonimnog učitelja Talmuda, koji je rekao: Ko אמן יהא שמיה רבא מברך u snu govori, neka očekuje blaženstvo na drugom svetu⁴⁾. Time smo potpuno iscrpeli citate iz molitve Kadiš, koji se nalaze u Talmudu⁵⁾. Kao što se vidi iz citiranih mesta Talmuda, uvek se pominje jedna i ista rečenica danas poznatog Kadiša, otuda bismo bili skloni postaviti hipotezu, da u ono vreme uopće nije bila poznata čitava molitva Kadiš. Ali nije tako. Jer kao obično, Talmud navodi, kraj sve svoje opširnosti u diskusijama, ipak

1) Šabat 119b i Jaikut Šoftim § 46.

2) Na sp. m. Čudnovato je, da Tosafot k Šabatu 119b s. v. בל citiraju ovo mesto iz Pesikta u ime R. Ismael b. Eliša, dakle savremenika R. Akibe. Nama je nepoznato ovo mesto u Pesikti, zato ne možemo da ispitamo tačnost ove izreke. Ali se svakako ovim dokazuje, da je već mnogo pre R. Akibe bila u upotrebi ova molitvena formula.

3) Sota 49a.

4) Berahot 57a.

5) Da bismo bili pravedni prema istini, moramo napomenuti, da se još na dva mesta Talmuda pominje ova rečenica molitve Kadiš, ali kako ista ni sa istoriskog, ni sa kulturnoistoriskog gledišta ne dolaze ovde u obzir, mi ih nismo spomenuli u gornjem tekstu. Jedno se mesto nalazi u Berahotu 21b, gde učenici R. Johanana uče, da se, zbog recitovanja ovog stiha, mora prekinuti svaka, pa i najvažnija molitva. A u Suka 39a opet je Raba, koji se bavi ovom rečenicom. On je ovde toga majenja, da taj stih treba govoriti vazda u vezi, zato se ne sme govoriti najpre יהא שמיה רבא i docnije posle nastale pauze dodati מברך.

samo citate iz formula, čiji se sadržaj i tekst pretpostavlja opće poznatim, pa se citati iznose tek kao dokaz za tvrdnju, čija se tačnost time neoborivom dokazuje. U ovoj nas postavci utvrđuje mesto iz halahiškog Midraša Sifre¹), gde R. Jose, — dakle onaj već na str. 94 pomenuti učitelj Talmuda u drugom stoleću — zaključujući po Deut. 32, 3, postavlja liturgijsko pravilo. Ovaj biblijski stih glasi: »כי שם ה' אקרא הו גודל לאלקינו« i kad ja prizivam ime Božje, onda podajte čast našem Gospodu«. Dakle, kad čujemo, da neko izgovara rečenicu: יהא שמיה רבא מברך, onda moramo jednoglasno i glasno objaviti: לעולמי ולעולמי עולמים. Ovdje se pretpostavlja, da je molitva Kadiš odvajkada odomaćena u narodu, t. j. u liturgiji, i da se često izgovara²).

Pitanje je sada, e da li je molitva Kadiš služila prvobitno

1) Uz האוינו § 306, ed Friedmann str. 132b.

2) Ovdje se dotičemo pitanja, šta se upravo u ono vreme, dakle u prvim stolećima, razumevalo pod imenom Kadiš. E da li čitava molitva, kako je danas poznata, ili samo jedan njezin deo. A. Berliner piše o tome na svoj zanimljivi način (Randbemerkungen zum täglichen Gebetbuche II. deo, Berlin 1912, str. 4): »Das Kaddisch ist in der Formel, wie wir es in der Liturgie besitzen, in der talmudischen Zeit noch nicht bekannt, auch nicht mit seinem Namen irgenwie erwähnt«. U svom izlaganju dolazi najzad do rezultata, da se od danas poznate molitve Kadiš pominje samo ona gore već više puta citirana rečenica יהא שמיה רבא מברך, kao što smo i mi samostalno obilatno izlagali, potkrepljeno svim citatima, koji dolaze u Talmudu. Najzad Berliner donosi konkluziju, da je narod u ono vreme običavao uzviknuti ovu jedinu rečenicu posle saslušanja i svršetka predavanja. Ovo mnjenje podupire prividno i veliki komentator Raši, koji primećuje uz mesto Talmuda Sota 49a, da je narod po predavanju propovednika u dan Subote uzviknuo יהא שמיה רבא מברך, jer se tog dana drže obično predavanja, pošto se tada ne radi, te je učenje skopčano sa slavljenjem imena Božjeg. Ali u dvema tačkama moramo protvrediti ovim izlaganjima Berlinerera. Najpre što se tiče imena »Kadiš« ima se primetiti, da se već u prvim posletalmudskim spisima upotrebljava naziv »Kadiš«, i da je on tek u ovo vreme stvoren, ne bi se upotrebljavao bez svakog naročitog tumačenja, otuda se izraz »Kadiš« može smatrati kao uobičajeni naziv još u predašnjim stolećima. (Neka se uzme u obzir i talmudsko načelo u Eduj. II., 2 i često: לא ראינו אינו ראיה) »Mi nismo videli, nije još nikakav dokaz«. Zaključak, kog Berliner izvodi iz okolnosti, što se u Talmudu nalazi samo ovaj jedan stih Kadiša i što je narod uzvikivao svagda samo ovaj jedini stih posle predavanja, netačan je po mom mišljenju. Već gore u tekstu smo iz analognih formula, koje se nalaze u Talmudu, zaključili, da je čitav tekst, sa nekojim odstupanjima od današnjeg teksta, morao biti poznat još u talmudsko vreme. Ovu tvrdnju potkrepljuju ove činjenice. Već u najranijim gaonejskim spisima citira se Kadiš vazda u celom formulovanju, onako kako se nalazi danas u liturgiji. Da su tekst konstruisali Gaoni, ne bi ga mogli navoditi kao opće poznat. Otuda je formula Kadiša bila tačno utvrđena još u talmudsko vreme. Dalje se protudokaz može dati iz samih citata Talmuda. R. Jose, dakle najstariji učitelj, koji pominje Kadiš, donosi pomenuti stih sa dodatkom לעולמי ולעולמי עולמים, naprotiv učitelji trećeg i četvrtog stoleća navode samo početak stiha. I oni su svakako znali čitav stih, kao i celu formulu Kadiša, ali za razumevanje učenja niti su trebali kraj stiha, niti čitav Kadiš. Ali kako je יהא שמיה רבא najvažniji deo Kadiša, kog i danas glasno govori čitav skup, kako ga je govorio narod glasno u talmudsko vreme, to Talmud govori svagda samo o ovom stihu i skopčava s njime halahiske norme.

istom cilju kao danas, naime, e da li je već pri svom postanku bila molitva onih, koji tuguju. Ovo se pitanje mora svakako odreći, jer je baš protivno dokazano, naime, da je molitva Kadiš kao molitva tugujućih i spasenja duša, kako je danas poglavito poznata u narodu, tek mnogo docnije, posle više stoleća otkako se u liturgiji upotrebljava, služila i ovom cilju. Iz najstarijih se izvora vidi pre svega, da se posle svakog javnog predavanja o Hagadi, o tumačenju Biblije ili studije Talmuda, govorila molitva Kadiš kao završna reč¹). Ovim se smeralo, da se predavanje vazda završi hvalom Bogu, koju Kadiš najlepše iskazuje. Studija svetih spisa, kao i agadisko predavanje, behu od razorenja drugog hrama u Jerusolimu ona oživljujuća i utešna snaga, koja je ulevala Jevreju životni eliksir, istrajnost, hrabrost i požrtvovnost i koja ga je održala u stoletnom toku. Zanimanju naukom Božjom prirodna je posledica proslavljanje Boga, kao krajnji rezultat i krajnji cilj. A proslavljanje Boga u raznim pravcima čini sadržaj Kadiša, koji je najuzvišenija i najpotpunija himna na hvalu Bogu, kojom raspolaže jevrejsko pesništvo. Otuda je on svagda činio završetak svakog predavanja, ne bi li se i time izrazilo, da cilj studije može i sme biti samo najviše proslavljanje Boga. Prastari izraz ove veze između predavanja i molitve Kadiš nalazimo u jednom apokaliptičkom Midrašu, koji ujedno pruža znatan prilog za ispitivanje unutarnjeg sadržaja ove liturgijski važne molitve. Isti glasi u slobodnom prevodu ovako²): »Jednom će Svemogući u vrtu Edenskom, okružen svima pobožnima i svom svojom nebeskom poslugom, tumačiti Toru, davati nova razjašnjenja i tumačenja, koja će potom Mesija objaviti svetu. Na kraju svog poučnog predavanja dođe i On do Agade (t. j. do tumačenja Pisma), a tada ustane Serubabel b. Šealtiel i rekne: יהוה ויהוה. Svi prisutni, koji su čuli ove reči, rekoše na to: Amen! Odjek ove reči dopro je do pakla, čuše je grešnici Israela i drugih naroda, koji su bili prokleti na večiti boravak u paklu, čuše je pa i oni glasno rekoše: Amen! Od njihova jednoglasnog govora zadržta svet i Svemogući zapita u čudu, šta znači ova vika. Službu izvršjući anđeli dadoše mu istiniti odgovor, da svi stanovnici pakla rekoše Amen. Tada Svemogućim ovlada milosrđe, te dade ključeve pakla arhangelima Mihailu i Gabriëlu sa nalogom, da odvedu sve grešnike iz pakla u vrt Edenski, jer pobožnim izgovaranjem reči Amen oprošteni su im svi gresi«.

Kao faza u istoriji razvića Kadiša smatrati se imaju zar reči Abudrahama, koji, oslanjajući se u svom velikom komentaru liturgije obično na stare izvore, primećuje, da je Kadiš prvobitno sastavljen za one, koji su Semone-Esre ili Kedušu i dr. propu-

1) Vidi o ovom i Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, II. izdanje, str. 385.

2) אלהא בותא דרבי עקיבא u Jeilneku, Bet Hamidraš, III. 12 ff. Eisenstein, Ozar Midrašim, II. str. 414. Preradeno u Sidur R. Amram Gaona, Varšava 1865 str. 13b.

stili pri javnom bogoslužnju, pa da se to naknadi. Možda je to i bio prvobitni povod, što je Kadiš iz učione prenesen u bogomolju, ne bi li tamo za buduće tisuće godina uhvatio čvrst koren. Svakako je ova izjava Abudrahama očevidna i on ju je izvesno crpeo iz kakvog starog izvora, koji je danas ostao izgubljen¹⁾.

U koje je pak vreme postao Kadiš stalnim sastojkom liturgije, ne može se tačno reći. O tome nema u našoj velikoj književnosti nikakvih vesti. Ali se daje dokazati, da je prvobitno, kad je iz učione prešla u hram Božji, na svršetku, odnosno kao svršetak čitavog bogoslužjenja govorena, kako bi se time bogoslužjenje uzvišeno, sa hvalom Boga zaključilo u najdivnijem obliku. U traktatu Soferim XIX. čitamo o tome ovu izreku u ime R. Elišera b. Hyrkanos, koji je živio u vreme razorenja hrama. Kad je saznao kralj Salomon, da Večni voli, kad se čine dela ljubavi, dao je udesiti u hramu, kog je on sazidao, dva posebna ulaza, jedan za mladoženje, a drugi za tugujuće i izgnanike. Subotom su se stanovnici Jerusolima skupljali između ova dva ulaza, dovikujući onome, koji je ušao u ulaz sa mladoženje: השוכן בבית הזה יבנהו ויבנותו »Ko stanuje u ovom domu, neka bi te obradovao decom«. Oni, koji su pokrivenih brkova ušli u drugi ulaz, behu tugujući, pa im se dovikivalo: השוכן בבית הזה ינחמך »Ko stanuje u ovom domu, neka te teši«. Naprotiv oni, koji su nepokrivenih brkova ušli u drugi ulaz, behu izgnanici, pa im se dovikivalo: »Ko stanuje u ovom domu, neka te teši i umudri, da se pokoravaš naredbama«. Kad je razoren sveti hram, učinio je R. Elišer b. Hyrkanos raspoložaj, da mladoženje i tugujući dolaze u bogomolje, ne bi li im se ukazala kakva usluga, i to: mladoženje, da ih slave i prate doma, a tugujućima je Hazan (חזן = predmolitelj), pošto je dovršio molitvu Musaf, stavši iza ili ispred vrata bogomolje, kad ih je tamo sreo sa njihovim rođacima, podelio blagoslov, a zatim je obavio molitvu Kadiš²⁾.

Ma da je ovaj raspoložaj vezan sa imenom R. Elišera b. Hyrkanos, ipak se zbog toga ne može zaključivati o starosti Kadiša, jer u čitavom Talmudu se pod »Hazan« razumeva sluga hrama, a ne predmolitelj, i tek docnije, dugo posle zaključenja Talmuda, prenet je naziv »Hazan« i na predmolitelje svakako zato, jer u ono vreme oni ne mogahu kao pređe dodavati molitve, koje su sami sastavljali, nego su ropski, prema propisima rabina, morali obavljati molitve. U talmudsko se vreme zvao predmolitelj »Šeliah Cibur«; ovaj su naziv predmolitelji docnije izgubili, odnosno odbacili, pa su se od gaonejskog vremena zvali

1) Vidi Levy, Wörterbuch über die Talmudim u. Midraschim IV. sv. 255 str. O Keduši je poznat ovaj razlog, pa je utvrđen i u Šulhan Aruhu, ali ne o Kadišu.

2) Ova priča sa izuzetkom potonje rečenice, u kojoj se pominje Kadiš, nalazi se i u Pirke R. Eliesera XVII., tamo je i blagoslov za ožalošćene naveden, o kome je reč, on glasi: ברוך אתה ה' גומל שכר טוב לגומלי חסרים.

»Hazan«. Otuda gornja priča možda nema nikakve veze sa R. Elišerom b. Hyrkanos, nego je tek docnije postala i R. Elišeru b. Hyrkanos pripisana. Ali je činjenica, da je za vreme Gaonima Kadiš igrao znatnu ulogu u liturgiji, tekst mu je još tada bio utvrđen, potpuno ravan današnjemu. Sredinom devetog stoleća Kadiš nije govoren samo na svršetku bogoslužjenja, nego i za vreme istoga, baš kao i danas što je uobičajeno i propisano. U molitveniku R. Amram Gaona, — a to je ujedno najstariji poznati nam molitvenik —, dakle u polovini devetog stoleća¹⁾, predmolitelj je govorio Kadiš n. pr. u dnevnoj jutarnjoj molitvi pre *ברכה*, pre *ובא לציון*, *ובא לציון* sa dodatkom *והתקבל* i posle *אין כאלקינו*.

Zanimljivo je zapitati se, zašto je predmolitelj morao dnevno toliko puta ponavljati Kadiš, tako: u jutarnjoj molitvi četiri puta, u molitvi Minha dvaput i isto toliko puta u molitvi Maariv. Koliko mi je bilo moguće da razgledam križevnost, nisam video nikad i nigde, da se postavljalo ovo pitanje. Mahom je prirodno, da gde nema pitanja, nema ni odgovora, zato je nemoguće dati razloga naredbi, zašto je Kadiš tako često ponavljjan. Činjenica je, da je pribeležena u prvom molitveniku, t. j. od R. Amrama Gaona, kao utvrđena norma i umetak na dotičnim mestima. Ko, kad i zašto je to učinio kod ove naredbe, do danas je nemoguće odgovoriti.

Ako i ne potpuno, a ono bar hipotezom ili upravo nagađanjem pokušaću da odgovorim na pitanje »zašto«, i to pomoću jedne nepoznate agadičke priče, koja se ne može naći u zbirkama Midraša. Ona se nalazi u već češće pominjanom, veoma važnom molitveniku R. Amrama Gaona str. 3b u dodatku tekstu molitve Kadiš. Ona glasi u slobodnom prevođu: R. Ismael²⁾ pričaše: Moj prijatelj Sasnagir, knez anđela³⁾, govoraše mi jednom: Sedi Ismaele u moje krilo, ja ću ti obznaniti, šta će se nekad dogoditi Israelu. Ja sedoh u njegovo krilo, on me pogleda i počne plakati, tako da su suze kapale na mene. Ja mu rekoh: »Ti, odblesku veličanstva, zašto plačeš?« On odgovori: Hodi, ja ću te uvesti i pokazaću ti, šta je tamo sačuvano za Izraela. On me uze za ruku i uvede me u unutrašnje odaje i blagajne. Tamo mi pokaza neke spiskove, ispisane mnogim ukrasima, u kojima beše odlučeno, da će jedan deo dopasti ropstva, drugi deo dopašće gladi, a treći će biti opljačkan. Na moje pitanje, ko se misli pod tim, on mi odgori: Israel. Ja rekoh: Zar je samo Israel

1) R. Amram Gaon živeo je u Suri 856. godine, vidi A. Marx, Untersuchungen zum Siddur des Gaon R. Amram, im Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, V. Frankfurt a. M. 1907 str. 342.

2) Ovo je R. Ismael b. Eiša, savremenik R. Akibe, sin prvosveštenika, vidi Graetz, Geschichte der Juden IV. str. 56.

3) Od R. Ismaela imamo i drugih priča, koje su takode dialog sa anđelima, kao: sa Akatrielom, Matatronom i dr., vidi Horovitz, *בית עקר* האגרות I. 59 f.

grešio? On reče: Na Israelu se svaki dan obnavljaju još teže kobi od ovih; ali ako Israel odlazi u bogomolje i u glas poviče: *אמן יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי* ovde zadržati i neće se ispuniti. Svemoguć, koga treba uvek obožavati, proslavljati, slaviti i svetiti, raduje se svaki dan i u svako doba dana sa ovom molitvom svoje dece i otklanja time neudaću od njih. Otuda učimo, kakvu snagu ima molitva Kadiš; ona otklanja svaku nesreću i čini radost Večnome. Toliko ova priča. — Završni stih, verovatno dodatak R. Amrama Gaona, jasno odaje uzrok, zbog koga treba predmolitelj što češće da govori Kadiš. Možda je misao ove priče krajnji uzrok za često ponavljanje Kadiša. U nestašici boljeg tumačenja ili tačnije, dok ne nađemo izvor i poreklo pomenute naredbe, moramo se zadovoljiti sa ovom pričom, koja svakako nije bila bez utecaja na naredbu.

Dalja zagonetka u istoriji molitve Kadiš jeste pitanje, kad je Kadiš zaveden kao molitva siročadi. Kroz mnoga stoleća ga je govorio svagda samo predmolitelj na propisanim mestima bogoslužjenja, a narod je samo upadao uzvikom: *אמן יהא שמיה רבא וכו'*. U Srednjem Veku — tačno vreme nije određeno — beše običaj, pošto je općina izgovorila završnu molitvu, da neko iz općine govori molitvu Kadiš. Ovaj je običaj primljen najpre u Francuskoj¹). Kao što smo razumeli iz gore citiranog mesta Talmuda u Berahot 3a (str. 94), pohvala u molitvi Kadiš jeste utešna molitva Israela u narodnoj žalosti za gubitkom svetog hrama u Jerusolimu, koji činjaše stožer Israela. Progšana, od trpeze Večnoga oterana, kažnjena, u progonstvo odaslata deca slave i kraj kazne nebesnog Oca najvišom, najsavršenijom hvalom. Zato se Kadiš prvobitno odnosio na razorenje Jerusolima, na najveću narodnu žalost. U bezutešnom i tužnom položaju Jevreja Srednjega Veka, kada behu gonjeni, mučeni i kinjeni, oni, koje je nesreća pogodila ili pojedinci, koje je općina odredila da govore molitvu Kadiš, u svom neizmernom bolu su pomoću molitve Kadiš, tom najvišom hvalom Boga, želeli, nadali se, zahtevali i težili, da skoro dođe vreme općeg poštovanja Božjeg, kako je izraženo u Kadišu u najlepšem obliku. U Kadišu izrečena želja, da Bog što pre donese mesijansko vreme, kako bi se svaka nesreća okončala, ujedno je velika uteha i umirenje za onog, koji je govori. A ima li za pojedinca veće nesreće od smrti oca ili matere? Zato su se najpre u slovenskim zemljama po svršetku bogoslužjenja podigla deca siročad, da glasno govore molitvu Kadiš, kao što se pominje u Or Sorua na p. m. Možda je u ovo vreme postala i legenda, koju smo naveli gore na str. 93, a koja je tesno skopčana sa imenom R. Akibe, koji je uzeo jedno dete bez oca i naučio ga molitvi Kadiš, kako bi se njegov, na paklene muke

1) Tako izveštava R. Isaak iz Beča u Or Sorua II, 11b. On beše savremenik R. Mose b. Nachman (Ramban), koji je živeo od 1195—1270.

prokleti, otac oprostio svojih muka. — Ovoliko se imalo reći ukratko o postanku, razvitku i istoriji molitve Kadiš. U idućim redovima preći ćemo na naš današnji Kadiš, te njegov sadržaj, njegov značaj i njegove misli protumačiti pregnantnim rečima.

Što se tiče teksta Kadiša, može se utvrditi, da formula, koja je danas uobičajena kod nas Aškenasima, predstavlja prvobitni tekst, slobodan od svakog docnijeg umetka i dodatka. Promene, koje su izvedene na Kadišu naročito u Srednjem Veku, mnogobrojne su, pa i formula Sefardima, koja je takođe docnijeg datuma (najpre se nalazi u velikom ritualnom kodeksu R. Mosesa Maimona), jako odudara od teksta, koji je kao prvi tekst sadržan u molitveniku R. Amrama Gaona. Naša je, dakle, formula, sa posve neznatnim odstupanjima, najprostiji i, ujedno, najkraći tekst. Daleko bi nas odvelo, kad bismo se ovde pozabavili istorijom teksta Kadiša; zato ukazujemo na odličnu knjigu Davida de Sola Pool: »The Old Jewish Aramaic Prayer the Kaddish (1909)«, gde su složeni razni tekstovi, kojih broj nije baš neznatan.

Može se gotovo pouzdano uzeti, da je Kadiš prvobitno napisan bio na hebrejskom jeziku, otuda su prvi citati iz njega u Talmudu na hebrejskom jeziku; tako n. pr. u Berahot 3a, 21 b glasi isti: יהא שמו הגדול מבורך. Docnije je hebrejski tekst u Babiloniji sa obzirom na narod, koji nije znao hebrejski, preveden na aramejski¹⁾. Odlomci starog hebrejskog teksta očevidno su održani u delu molitve, koji se i danas govori subotom i praznicima pri izvađanju Tore, a prvi se put pominje u traktatu Soferimu XIV, 12.²⁾

Hebrejskom על הכל :	odgovara u aramejskom Kadišu :
על הכל יתגדל ויתקדש	u I. delu יתגדל ויתקדש שמויה רבא
וישתבח ויתפאר ויתרום ויתנשא ויתהדר	„ II. „ יתברך וישתבח ויתפאר ויתרום
ויתקלם שמו של מלך מלכי המלכים	ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל. ³⁾
הקב"ה	שמויה דקודשא בריך הוא
בעולמות שברא	„ I. „ בעלמא די־ברא
כרצונו	„ I. „ כרעוהיה
תגלה ותראה מלכותו עלינו במהרה	„ I. „ וימליך מלכותה בעגלה ובזמן
ובזמן קרוב	קריב

Neka je pomenuto još i to, da se završni stih, koji počinje sa עושה שלים, još i danas recituje na hebrejskom jeziku.

Pre nego što predemo na tumačenje njegova sadržaja, mi donosimo Kadiš u vernom prevodu: I. Neka se slavi i sveti nje-

1) Vidi Tosafot uz Berahot 3a s. v. ועונין.

2) U Sidur R. Amram Gaona stoji ova molitva u svakidanoj jutrenjoj molitvi ויספד ברכון.

3) Stavljeno je na mesto ויתקלם. U Kadišu R. Amram Goana stoji još ויתקלם. Ali već u Siddur Raši, ed. Buber-Freimann, Berlin 1911, str. 10 naređuje se: אין אומרים ויתקלם. U Tur Orach Hajim §.56. izrečno se napominje, da se sad kaze ויתהלל umesto ויתקלם.

govo veliko ime u svetu, koji je On po Svojoj Volji stvorio. Neka bi On raširio svoje carstvo u danima vašeg života i čitavog doma Israela, skoro u bliskom vremenu. Na to recite: Amen! Neka je hvaljeno Njegovo veliko ime doveka i u vekove vekova! II. Neka je blagosloveno i hvaljeno, slavljeno i uznošeno, uzvišeno, obožavano, osvećeno i veličano ime Svetoga, koji neka je hvaljen! On je uzvišen nad svim blagosiljanjem, nad svim pohvalnim pesmama, nad svim pojanjem i obećanjem utehe, što se u svetu govore! Na to recite: Amen! III. Izobitni mir i život neka dode s neba na nas i na ceo Israel! Na to recite: Amen! IV. Ko stvara mir u svojim visinama, neka stvori mir nad nama i čitavim Israelom! Na to recite: Amen!

I: »Neka se slavi i sveti njegovo veliko ime u svetu, koji je On po Svojoj Volji stvorio«¹⁾). Bez sumnje sadrži ova rečenica pre svega ljudsku nemoć prema volji Božjoj. Zatim ona mračnom, nesrećom i tugom naročito hranjenom pesimizmu donosi bliže ideju: »što Bog radi, dobro je urađeno«. Ako ovaj svet zbog pretrpljenih beda i nije po našoj volji, ipak razmislimo, da je viša volja stvorila svet i obdržava ga. I kao što je nama stvaranje i suštastvovanje ovog sveta prijatno, isto tako treba i postojanje i nestajanje — te znake ovog zemaljskog sveta po volji Božjoj — da priznamo kao obeležje poniznog pokoravanja volji Božjoj.

»Neka bi On raširio svoje carstvo«, ne bi li došlo očekivano carstvo Mesije²⁾, te da prestane svaki greh na zemlji, koji sprečava spasenje čovečanstva. Ovo carstvo Božje neka bi već »skoro, u bliskom vremenu« došlo, »u danima vašeg života i celog doma Israela«. Nesumnjivo hoće ovaj izraz da ispuni sadašnjost nadom na život i da nam skrene pogled sa nesreće, koja nas je zadesila, a ne manje i da nam ublaži bol o prošlosti s pogledom na obećanu budućnost.

»Njegovo veliko ime neka je hvaljeno doveka i u vekove vekova«. Čitav skup, koji glasno izgovara ovaj stih, priznaje time nesumnjivo verovanje, da će se ime Božje slaviti ne samo u ovom svetu, nego i u budućim svetovima, dakle svugde i svagda. Vera u budući svet sem zemaljskoga pojačava se izrazom: »i u vekove vekova«, pa nam je data nada, da ćemo se u ono vreme opet sastati sa našim milim pokojnicima. S druge strane izaziva ovaj stih na spajanje religioznog osećanja i mišljenja sadašnjosti sa čežnjom budućnosti, te nas oduševljava i snaži bogobojažljivim delima, da savladujemo moć greha.

II. Prvi se deo može u izvesnom smislu smatrati prošenjem, koje je, za razliku, od običnih molitava, čisto od svake sebičnosti, jer se u njemu ne moli ni za hleb, ni za odeću, ni za zdravlje ili život, nego da bi Božja veličina i svetost rastila i sve dalje

1) Uporedi Ezehiel 38, 23: »Ja ću se pokazati velikim i svetim i otkriću se pred očima mnogih naroda, i oni će uvideti, da sam ja Večni.«

2) Upor. Zah. 14,9: »Večni će biti car nad celom zemljom.«

krugove čovečanstva pridobijala za se; dalje, da bi carstvo Božje što pre došlo, t. j. carstvo vrline, istine, pravde i ljubavi ka bližnjemu. U drugom delu počinje pohvalna molitva, sa svojim divnim sadržajem i uzvišenim hvaljenjem Boga, tako izvanredne lepote, da joj nema ravne u čitavoj liturgiji. Početne reči izgovaraju himnu tako jasno, da je izlišno svako dalje tumačenje!). Teže su reči na svršetku ovog dela.

»On je uzvišen nad svim blagosiljanjem, nad svim pohvalnim pesmama, nad svim pojanjem i obećanjem utehe, što se u svetu govore«. Uzvišenija, veća od svih »blagosiljanja i pohvalnih pesama«, kojima se Bog u Bibliji (תורה) blagosilja (od praotaca, od Mojsija i Bileama) i slavi (u pesmi na Crvenom Moru, u pesmi »Haazinu« i dr.), nad svim »pojanjem«, kojim se svojstva Božja u knjizi psalama (כתובים) slave, i nad svim »obećanjem utehe«, koje su proroci (נביאים) radi slavljenja Boga objavljivali — neka je slava Božja. U prahu rođenom je samo tako dozvoljeno i moguće slaviti Veličanstvo Božje, kako su Mojsije, David, proroci i dr. govorili u ovom svetu, t. j. naša Slavoslovlja su tek hiperbole, jer mi možemo Boga poznati iz njegovih dela, a nikako iz njegovog božastvenog bića. Mnogo više iznad ove hvale biće blagosiljanje Večnoga i objavljivanje njegovog svetog imena, u svetu, koji će biti savršeni, te potome Bogu bliži nego ovaj svet²⁾).

III. »Izobilan mir i život neka dođe s neba na nas i na ceo Israel«. Nebo a ne zemlja daje neocenjiva dobra čoveku, život i mir. Zato moli onaj, čije su grudi razrivene tuge punim uzbuđenjem, kao i ožalošćeni, za mir i život za sve. Mir ne samo za onoga, koji se moli, nego i za mrtvoga, da bi se odmarao u miru. Ožalošćeni se teško može pokoriti mahom promenjenim prilikama, nastalim usled smrti; njemu ne dostaje mir, a često i životna radost, pa otuda ova molitva.

IV. »Ko stvara mir u svojim visinama, neka stvori mir nad nama i nad čitavim Israelom«. U ovom završnom stihu se pozivamo, da podignemo svoje oči od zemaljskih stvari na nebeskog

1) Tumačenje osam sinonimnih izraza o proslavljanju Boga je ovo: Prvih sedam glagola odgovaraju sedmerim nebesima, koja se nabrajaju u Talmud Hagiga 12b, uzetim u tekstu, a docnije pridodat osmi glagol odgovara osmom nebesnom svodu, koji se pruža povrh Hajota, koji stanuju u sedmom nebu (Upor. Hagiga 12b: »U najvišem, sedmom nebu jesu Ofanim, Serafim, sveti Hajot i dr.«), vidi Siddur Raši ed. Buber-Freimann str. 9 i 10.

2) S. D. Luzzatto ovako tumači taj deo Kadiša u svom CCLXXII. pismu ed. Gräber str. 678 f.: Neka bi se svidelo Svemogućem, da ubrza vreme spasenja, jer će se tada njegovo ime mnogo više slaviti, hvaliti i veličati, nego sada u ovome svetu (u danima progonstva našim blagoslovima, pojanjem, pohvalnim pesmama i utehama, kojima se mi sami umirujemo, pomišljajući na buduće spasenje; jer sad ga proslavlja i saznaje njegovo jedinstvo najmanji deo čovečanstva, a docnije će svi narodi priznavati njegovo jedinstveno biće, obožavati ga i slaviti. — Ovo tumačenje osniva Luzzatto na rečima Raši-a u Mahsor Vitry gl. 9. i R. Nisima u Menorat Hamaor gl. 95. (ed. Gräber str. 680.).

Oca, da se njemu molimo, da kod njega tražimo utehe, jer rane ne leči vreme, nego Bog. Božji se mir najbolje vidi na jasnom zvezdanom nebu, gde sve grede svojim putem u najvećoj harmoniji; zato neka ožalošćeni pogleda gore na nebo i neka se moli Onome, koji održava ovaj nebeski mir, ne bi li i nama podario ovaj usrećujući mir i duševno umirenje. Ovaj mir mi molimo i za čitav Israel; jer ožalošćeni nije usamljen sa svojim bolom, njega oseća svako, ko spada u zajednicu Israela, saučešće čitave verske općine ublažava bol pojedinca, pomisao na ljubav, na vezu i zajedništvo ima mnogo utešnoga u sebi, svest, da nismo usamljeni, snaži nas i hrabri, otuda naša molba za mir za sve, koji s nama osećaju i nadaju se.

Samo još nekoliko reči o mislima Kadiša i o njegovu odnosu ka spasu duša. Kao što smo videli, sadržaj Kadiša je najveće slavljenje Boga, od kog nema ni dubljeg, ni prisnijeg, ni iskrenijeg. Sa ovom hvalom treba da se saglasimo onog trenutka, kad bi roptanje protiv Boga bilo prirodno osećanje. A to su one misli, koje čine načela i osnovna učenja naše vere, i koje su izražene kako u Svetom Pismu, tako i u talmudskoj književnosti na mnogim mestima. One kulminuju i nalaze svoj najlepši izraz u rečenici Talmuda u Berahot 60 b: »Sve što Bog čini, za dobro čini«. Naročito pri smrtnim slučajevima valja da damo izraza ovom načelu putem Kadiša. Svaka smrt ima se smatrati kaznom, koju je Bog dosudio, kao što ni prva smrt nije ništa drugo, nego kazna prvih ljudi za njihovu neposlušnost Bogu. Smrt kao kazna umrloga pogada kao kazna i svojtu mu, pa i još jače nego umrloga, otuda je ona neka proba za njihovu odanost Bogu. Uzmu li ožalošćeni kaznu sa priznavanjem Božje spravedljivosti, onda je to pobožnost u očima Božjim, jer oni priznaju Boga za pravednog sudiju, njegovu presudu zasluženom i pravednom, a to je pred Bogom najveća odanost, najsavršenije bogopoštovanje. — Iz tog razloga pomaže Kadiš spas duše umrloga. Ako dete zadesi nesreća, da izgubi oca ili mater, pa zbog tog gubitka ne ropće, nego suznim okom i slomljenim srcem izgovara poput Kadiša hvalu Boga, te time priznaje naredbu Božju mudrom, dobrom i pravednom, onda je steklo veliku zaslugu pred Bogom. Ali se ova zasluga ne broji živome, nego mrtvome, jer je izazvana poput umrloga. Nagrada Kadiša, koja se dobija zbog umrloga, i u njegovu je korist, jer ona mu izbavlja večiti spas duše. Ako, dakle, ožalošćeni posle smrti roditelja dolazi svaki dan i jutrom, i večeri u hram Božji, da javno govori Kadiš i bogosluženje pomaže i održava, on time dokazuje, da se verno drži vere svojih otaca. Ova je pak pobožnost samo zasluga umrloga, koji je svojoj verskoj vaspitnoj dužnosti prema svojoj deci potpuno odgovorio, tako da ova i posle smrti roditelja savesno ispunjavaju veru. Nagradu za to dobiće roditelji od Boga samo u večnosti. Tako pomaže Kadiš spas duše umrloga.

Na kraju donosimo ovde divno izlaganje Samsona Raphaela

Hirscha o ovoj tačci¹⁾): Nije umro otac, mati, koji su jedno dete poklonili domu Israela, koje se oseća članom ovog doma. Njihov život i dalje cveta, donosi plodove ovde, sazreva dalje i dalje do većeg savršenstva, i ako telesno nisu više ovde. Njihova uspomena budi i obnavlja visoku misao o Bogu i životu u grudima njihova potomka, obnavlja mu svest o njegovoj zajednici sa sudbinom i zadaćom Israela i podstrekava ga na rešavanje njegove zadaće. Život ovakvog deteta ispašta i usavršuje život roditelja. Zato sin, kome je umro otac ili mati, dolazi za prvih jedanaest meseca godine žalosti mu u Jakovljevu općinu i govori Kadiš, najvišu zadaću u slavljenju imena Božjeg, te time izriče svoju pripadnost ovom Israelu i nošenje ove zadaće. I svake godine o vraćanju godišnjice smrti, kad se umrli javlja u uspomeni svoga potomka, stupa ovaj ponovo pred općinu Israela i govori isto priznanje i obnavlja istu odluku.

1) Versuche über Jissroels Pflichten in der Zerstreuung, Frankfurt a. M. 1909. str. 476.

